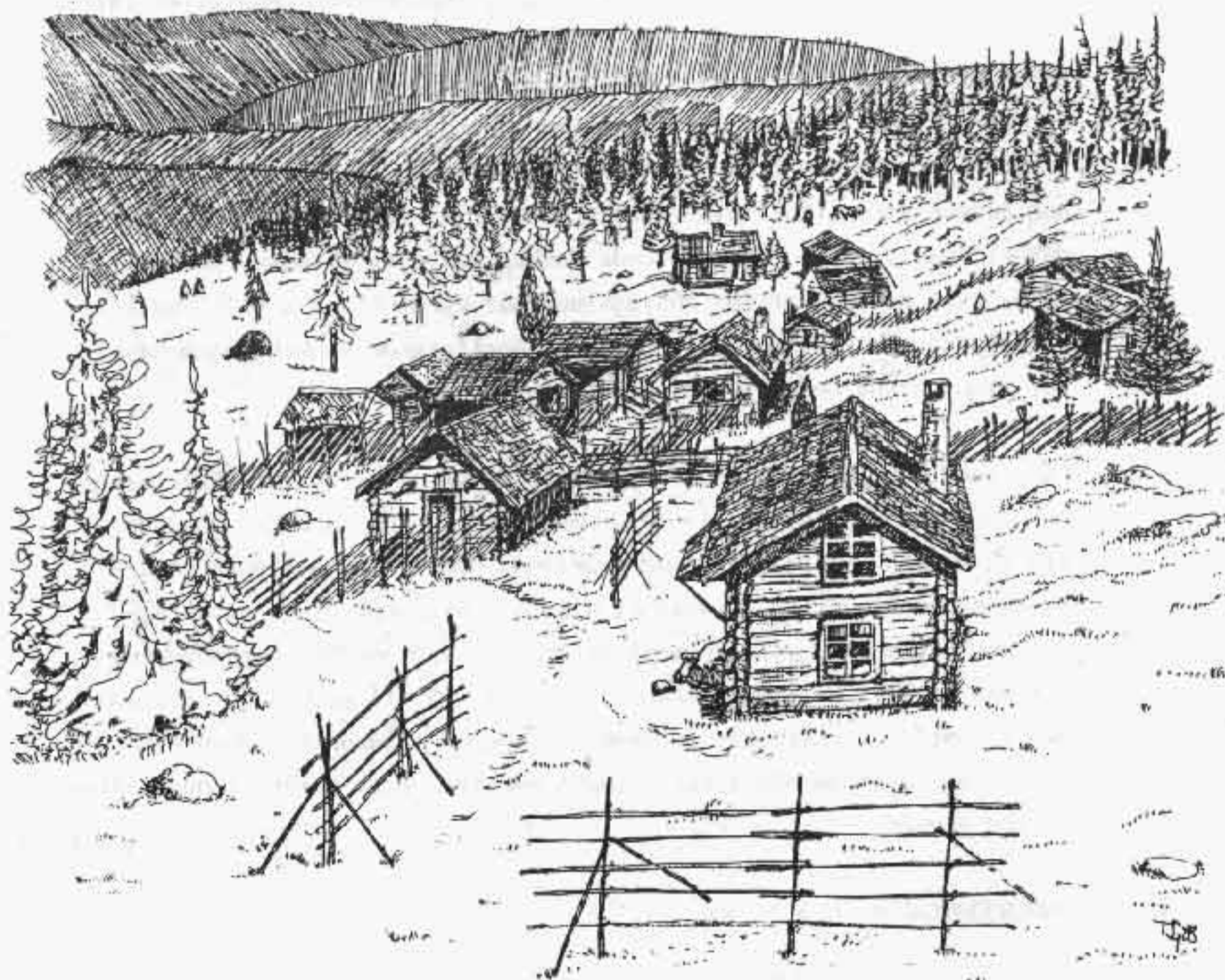

Fäbodarnas växtvärld

Lennart Bratt

INLEDNING

Dalarna kan stoltsera med landets mest utbyggda och välbevarade fäbodväsen (se nedan). Att här förutom de kulturhistoriska värdena också ryms en botanisk skattkälla är uppenbart för envar som besökt några ännu välbevarade och fungerande fäbodställen. Under sommaren 1987 fick jag tillfälle att besöka samtliga nu levande fäbodar i landskapet, och följande rader kommer att behandla de botaniska noteringar som jag gjorde då.

Fäbodväsendet uppstod av nödlvång då de först koloniserade lättodlade markerna efter älvdalarna allteftersom styckades upp av en ökande befolkning, samtidigt som jordarna utarmades. Följden blev att kreaturen fick söka sitt bete allt längre hemifrån och slutligen kunde man inte återvända hem för natten, utan man tvingades börja bygga fähus på skogen - fäbodan etablerades. Fäbodväsendets huvuduppgift var sålunda att låta mjölkdjuren sommartid livnära sig på skogsbetena (Montelius 1977).

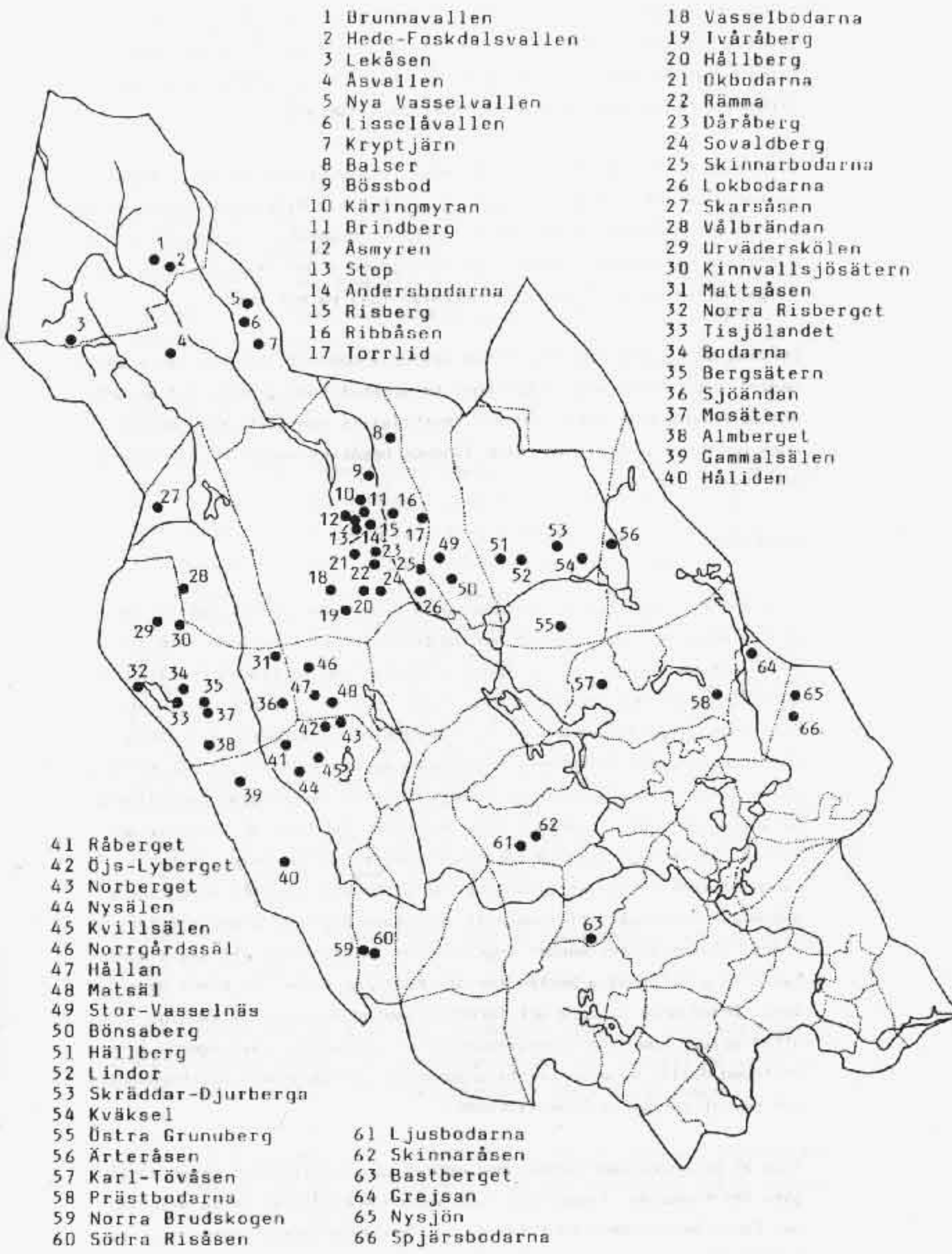
Redan innan medeltiden fanns fäbodkulturen utvecklad. Dess höjdpunkt var kring 1800 - talets mitt varefter en accelererande nedläggning startade. Orsakerna till detta var flera, men generellt kan sägas att det framväxande effektiviserade jordbruket av modernt snitt med konstgödsel, vallodling, högavkastande boskap m m gjorde fäbodarna överflödiga. I de trakter där bebyggelsen har koncentrerats till smala älvdalar är dock odlingsmöjligheterna fortfarande mycket begränsade. Här finns också det bäst bevarade fäbodväsendet.

Fäbodarna har indelats efter en mångfald system av kulturhistorikerna. Den enklaste indelningen i hem - resp. långfäbodan som jag använder mig av är den vanligaste bland brukarna. Hemfäbodarna ligger någorlunda nära hembyn och utmärks bl a av att åkerbruk, t ex potatis - och spannmålsodling, förekommer eller har förekommit. Långfäbodarna däremot är ofta avlägset belägna - ofta 2 - 5 mil -, och här vistades man endast en kortare tid av sommaren. Någon brukad långfäbod finns inte idag, även om några hålls öppna med får, t ex Balzer i norra Älvdalens socken.

UNDERSÖKNINGEN

Försvinnandet av ängs- och hagmarker har på senare tid uppmärksamats av naturvänner, forskare och naturvårdande myndigheter. Detta kulturarvs betydelse, inte bara för folksjälen, utan även för ett stort antal organismer beroende av århundradens hävd, har plötsligt blivit uppenbart. Tidigare har för fäbodarnas del endast byggnadernas värden i vissa fall tagits tillvara.

Genom projekten "Landskapsvård i odlingsbygd" och "Nola" (Naturvårdsåtgärder i odlingslandskapet) har det gjorts möjligt att stötta brukare av naturvårdsintressanta områden. Som ett försök i Kopparbergs

Karta över botaniskt värdefulla, brukade fåbodar i Dalarna.

län beslöts att ett generellt bidrag ska kunna utgå för fäbodbrukare som under någorlunda traditionella former har boskap på fäboden. Bidragets storlek är relaterat till antalet djur samt till djurbesättningens sammansättning. Speciellt högt har inslag av de numera hotade svenska lantraserna fjällko och rödkulla värderats.

Glädjande nog hörde ett 60 - tal intresserade brukare av sig. Detta gjorde dock att kostnaderna blev betydande, och Naturvårdsverket krävde att en inventering skulle utföras för att dokumentera bidragets nytta, precisera naturvärdena samt ligga till grund i det fall att prioriteringar måste göras. Inventeringsarbetet föll på min lott.

Omkring 60 fäboddar skulle besökas varför endast ett kortare besök om några timmar hanns med. Noteringar om vegetationen gjordes och en artförteckning upprättades (bl a). Materialets översiktlighet måste dock poängteras. Flera obrukade fäboddar besöktes även för att fungera som referenser.

RESULTAT

Inte mindre än 60 fäboddar befanns vara i bruk. De allra flesta genom att en eller ett par brukare har djuren fritt på bete både inom fäboden och på skogen. Endast några få brukas på mer traditionellt sätt med slätter på den inhägnade fäbodtälten och bete endast på skogen. Fina exempel på det senare är fr a Hållberg, Sovaldberg, Tvåråberg, Andersbodarna och Brindberg i Älvdalens socken samt i viss mån Kvillsälen i Malung och Bastberget i Gagnef. Slätterängsfloran har sålunda till stor del gått förlorad. Ofta återfinns istället de bästa exemplen på slätterängsflora på inhägnade tomter. Detta under förutsättning att tomtägaren har vidmakthållit liebruket och inte anlagt gräsmatta eller övergått till de allt vanligare röjsågarna med slätter-snöre. Sådana sliter sönder vegetationen istället för att skära samt tar ofta alltför nära marken för att känsliga örter ska kunna överleva. Röjsågarna är dock att föredra framför det alltför vanliga alternativet som heter övergivning och förbuskning. Växlingarna inom en fäbod mellan moderna trista gräsmattor och välskötta slätterängar med blomsterprakt är tankeväckande.

Ännu är betespräglade marker med mycket lång kontinuitet något vanligare förekommande. Tyvärr har dock skogen återerövrat stora delar av den forna betesmarken runt fäbodarna. Den skogsgenerationen har ofta hunnit växa upp och avverkats, så att där korna i forna tider fick leta efter bete nu finns ett överflöd som endast kommer älgarna till

glädje. Det märkliga omvända förhållandet mot tidigare att fäbodrutan är skogbevuxen medan omgivande skogsmark är öppen p g a avverkningar råder alltså ofta. Den betespräglade vegetationen påträffas utanför fäboder oftast fläckvis i skogsglántor, vid bäckar och kärr samt längs vägkanter.

Mitt resultat - ca 60 brukade fäbodar i länet - kan jämföras med den fäbodinventering som genomfördes 1980 (Hansen & Jansson 1982). Då befanns 167 brukare utnyttja 114 fäbodställen i länet. Detta motsvarade 61% av landets brukare och 55% av landets fäbodställen. Tyvärr kan man alltså räkna med en halveringstakt på ca 10 år. Måtte den trenden kunna brytas!

Fäbodarnas flora

Med dagens utbredningsbild av fäbodar ter det sig ofta förvånande att på en milsvitt avskild fäbod finna en nästan komplett uppsättning fäbodväxter. Man måste då ha i minnet det tidigare livaktiga fäbodsystemet där avstånden mellan fäbodarna sällan var så stora. Rörligheten var dessutom stor vilket medförde att växter lätt kunde spridas, speciellt med hötransporter och hästforor. På de fäbodar där åkerbruk bedrevs skedde ytterligare införsel genom vallfröspridning. De utbredningsmässiga mönster inom fäbodfloran som finns idag beror därför knappast på ofullbordad spridning, utan antingen på klimat eller berggrund / jordartsfaktorer. Allt detta naturligtvis under förutsättning att inte bruket helt upphört och igenväxningen hunnit för långt. Detta bör finnas i åtanke då bruk återupptas av äldre kulturmarker. Troligen måste någon typ av gamla tiders insåning efterliknas om man vill återskapa den forna floran.

Nedan följer en kort sammanställning av iakttagelser som jag tyckt vara av intresse.

Fäbodarna skapar på olika sätt livsmiljöer även för inhemska arter utanför deras naturliga utbredningsområden. Som exempel på nordliga arter som på detta sätt följer fäbodarna söderut kan nämnas:

Fjällgröe (*Poa alpina*) - förekommer inom hela undersökningsområdet, dock sällan ymnigt och med krav på torr välhävdad miljö utan besvärande konkurrens.

Fjälltimotej (*Phleum alpinum*) - är vanligare än fjällgröe och inte lika krävande. Växer ofta i vägkanter, vid stigar o dyl.

Svartfryle (*Luzula sudetica*) - förekommer långt söderut, åtminstone på högt belägna och magra fäbodrar.

Fjälldaggkåpa - nedstiger från fjällen på några av de nordliga fäbodarna. På Gammelsättervallen vid Nipfjället färgas betesmarken vackert gul av denna art.

Sydliga arter med nordliga fäbodutposter är t ex :

Pillerstarr (*Carex pilulifera*) - tycks kräva friskare artrik miljö i god hävd (helst slåtter). Detta tillgodoses fr a i Älvdalens socken.

Gökärt - växer allmänt upp till Siljan varefter ett abrupt avtagande sker. Några fynd har jag även gjort i Västerdalarna, samt ett på Kryptjärns fäbodrar öster om Särna. Växtplatsen är ofta en karakteristisk typ av mager men relativt högvuxen, måttligt betad ängsmark (se nedan).

Rödkämpar - växer i liknande torrängsfragment som fjällgröe, d v s med ganska höga krav på hävd även om den ibland kan påträffas i gräsmattor och vägkanter.

Slätterfibbla - är en av de bättre indikatorerna på långvarig hävd in i sen tid. Den utkonkurreras snart av högvuxen vegetation eftersom växtmiljön oftast är friskare artrika ängstyper, som snabbt växer igen om de överges. Ibland kan dock mycket torra och mer konkurrensfria miljöer fördras, t ex vägkanter eller åkerrenar, ock då blir växten mer lånqlivad. I välhävdade slåtterängar kan slätterfibblan massuppträda medan beteshävd tilltalar den mindre.

En art med närmast östlig tendens i landskapet och tillika en av de mest typiska slåtterängsarterna är :

Blåsuga - påträffas oftast på frisk artrik ängsmark och är något av en karaktärsart för fäbodarna.

Även de västra delarna av Dalarna kan stoltsera med ett par fäbodspecialister bland växterna, nämligen:

Smörbollar - som ännu växer på gamla slåttervallar eller i fuktdrag på fäbodarna. Arten bör ha varit ganska spridd tidigare, men är

idag säkerligen på reträtt.

Norsknoppa - växer ofta enstaka längs stigar. Funnen så långt söder-
ut som vid Håtiden söder om Malung (en gammal Dalaflorealokal).

Arter som inkommit i yngre tid med
vallfrö eller på annat sätt finns
som nämnts väl representerade på
fäbodarna. Exempelvis timotej, ängs-
kavle, hundäxing, ängssvingel, stor-
ven, vårbrodd (ev inhemsk) och
stormåra påträffas alltsom oftast.
Sjumilaskogen mellan Älvdalen och
Särna utgör dock en gräns så att
dessa arter endast mer sporadiskt
innefattas på fäbodarna i Särna och
Idre socknar. Orsaken till detta
torde stå att finna i klimatfaktorer
eftersom arterna oftast bildar följe,
och något hinder för spridning därför
verkar osannolikt. Vallodling utanför
hembyn tycks dessutom ha varit ovan-
ligare i dessa nordliga trakter.

BLÅSUGA

Några inkomlingar vill jag särskilt kommentera:

Backskärvfrö och sandtrav - har på de drygt hundra år arterna varit
kända från dalafloren hunnit sprida sig till i det närmaste
samtliga landskapets fäbodar.

Lentåtel - tycks i betydligt högre grad än känt ha utnyttjats som
foderväxt. Under inventeringen har jag funnit arten på ett
15 - tal tidigare okända lokaler.

Trampgröe (*Poa supina*) - verkar vara ganska typisk för fäbodarna,
åtminstone upp till Siljan. Minst lika ofta som vitgröet växer
den i stigar, körvägar eller på gårdstun. Ofta bildar den större
bestånd och växer i mer sluten vegetation än vitgröe.

Ängsklocka - är inte någon vanlig fäbodväxt förutom där modernare
vallbruk förekommer. Den lilla blåklockan däremot är ofta ymnig.

Brunklöver - har jag till min förvåning inte påträffat på någon fäbod.
I sydöst där den bör förekomma kan den ha förbisetts p g a för-
tidiga besök.

Runt dynqstackar finner man några arter som annars är ovanliga på fä-
bodar, nämligen gårdskräppa (Rumex longifolius) och våtarv. Mällor
tycks däremot sällan förekomma. En intressant iakttagelse gjordes vid
en dynghög på Vålbrändans fäbodar i avskilt läge i Transtrandfjällen.
Här växte frodiga bestånd av lundarv istället för den vanliga våtarven.

Fäbodarnas egen kulturväxt, mästerrotten, påträffas mångenstädes och
visar sällan någon tendens till tillbakagång. I nordväst saknas den
emellertid men tycks här ha ersatts av fjällkvannen.

Större rariteter påträffas mer sällan på fäbodarna. Vid diabasnärvaro
uppträder dock fältgentiana och vid ett tillfälle darrgräs. Vanlig
låsbräken går ofta att finna med lite tålmod. Min förhoppning var
att även kunna hitta någon av de ovanligare låsbräkenarterna vilket
endast lyckades vid två tillfällen. Höstlåsbräken växte i torr betes-
mark på Hede - Foskdalsvallen i Särna socken och topplåsbräken i en
artrik slätteräng vid Höghed i Orsa. Kanske står rariteterna snarare
att finna bland de betes- eller slättergynnade kryptogamerna, och i
så fall fr a bland svamparna. Dessa kräver dock en senare invente-
ringstid, så mina noteringar inskränker sig till några fynd av svart-
nande äggsvamp som tycks vara vanlig i slätterängar.

Fäbodarnas vegetation

De noteringar som jag har gjort om vegetationen på fäbodarna räcker
inte till för några mer djuplodande analyser, men jag vill ändå
försöka peka på några typiska vegetationstyper som man inte undgår
att uppmärksamma vid besök på en fäbod. Den stora geografiska sprid-
ningen gör att en viss generalisering blir nödvungen.

Träd- och buskskiktet inom en fäbod är normalt inskränkt till odlings-
rösen, extra stenbunden mark och till vallens ytterkanter. Björk,
rönn och sälg är de vanligaste lövträden. Spår av lövtäkt har jag
inte lyckats upptäcka, men sådan omtalas i litteraturen. Någon regel-
rätt hämning har troligen inte skett på fäbodarna. Inte heller har
lövträden utnyttjats för att skapa "lövängen", utan denna hantering
verkar ha förlagts till byarna.

Fäbodgranar som i öppet läge fått växa sig höga och vida skänker många fäbodar sin prägel. Som motsats till denna yppighet står de granar som utsätts för betande getter. Täta, klotrunda buskar ger då fäbodvallen ett typiskt utseende, som t. ex. vid Nysjöns fäbodar i Svärdsjö socken, där även enar av samma typ växer. En sevärd jättelik ormgran växer vid Mattsåsens fäbodar i Lima socken.

På nordliga, högt belägna fäbodar får viden, fr a grönvide och lappvide en framträdande roll. Vid Lekåsen söder om Drevdagen växer t o m ripvide.

Odlingsröserna hyser ofta ett antal ormbunkar, gärna majbräken, ekbräken och hultbräken, men emellanåt även träjon och nordbräken. Vid Stor - Vasselås i Våmhus växer nordisk stormhatt i ett röse, en gammal Dalafloralokal.

Slåtterängarnas vegetation skänker ofta den botaniserande stort nöje genom artrikedom och skönhet. I bakhuvudet måste man dock ha det faktum att även de magra marker som idag i bästa fall betas, tidigare har slåttrats. Endast den yppersta gräddan utnyttjas alltså nuförtiden.

Den vanligaste typen av slåtterängsvegetation på frisk mark domineras ofta av midsommarblomster. Härutöver förekommer som typiska: rödblära, ängssyra, kärrfibbla, fyrkantig johannesört samt ofta rikligt av daggekåpor. De vanligaste daggekåpsarterna är *A. monticola* och *A. subcrenata* samt i söder *A. subglobosa*. Vid nyare gödselpåverkan tillkommer fr a hundkex och maskrös.

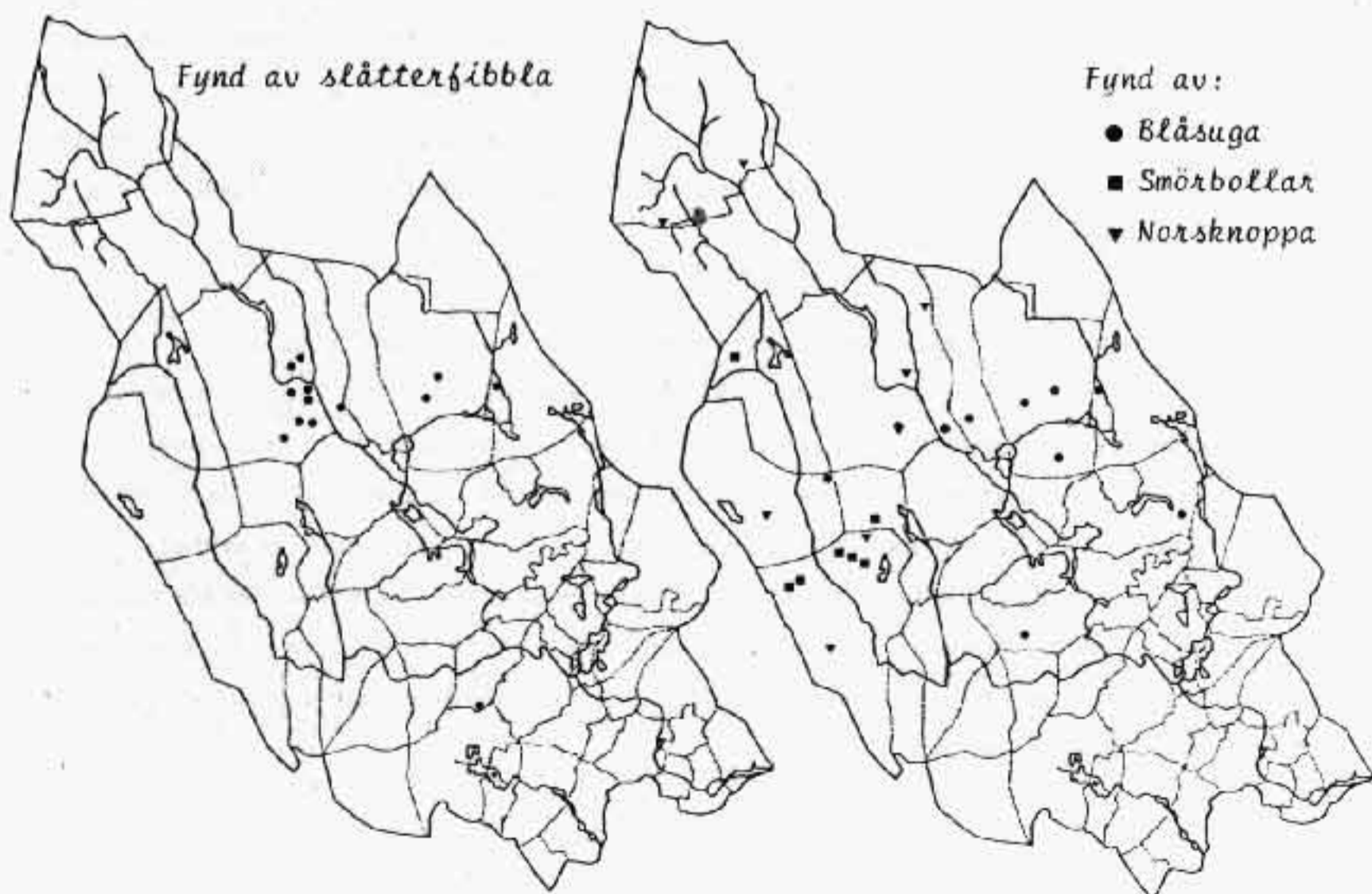
En magrare variant domineras istället av gräs: kruståtel och/eller rødven samt ofta vårbrodd. Till dessa kan vanligtvis läggas blodrot, ängskovall, gökärt, gullris, stagg samt kring stenar o dyl ljung och blåbär. Är marken fuktigare ingår även tuvtåtel som vid upphörd hävd snabbt tar överhanden och bildar täta, tuviga bestånd. En annan mycket vanlig variant på ett igenväxningssuccessionsstadium på mager, helst något fuktig f d slåttermark, utmärks fr a av stora björnmosseskuddar, samt rikligt med trådtåg. I detta stadium har björk och viden ofta börjat vandra in.

Den rikaste typen av slåtterängsvegetation påträffas i varma, lagom fuktiga lägen vid fäbodar som ligger på näringsrik berggrund, fr a diabas. Ett förnämligt exempel är Brindberg ovanför Brunnsberg i Älvdalens socken där följande karakteristiska artlista upprättades på en yta om några m²:

ängsfryle	blodrot	rödklöver
vårbrodd	ängsdaggkäpa	skogsnoppa
fjälltimotej	fyrkantig johannesört	prästkrage
fårsvingel	fältgentiana	gullris
rödsvingel	ängsskallra	kattfot
stagg	ängsvädd	slätterfibbla
ormrot	liten blåklocka	Hieracium sp.
slidstarr		

Utöver dessa tillkommer givetvis många arter om större ytor beaktas. I denna växtmiljö växer ofta brudsporre och det kan löna sig att leta efter låsbräken.

Svårigheten att urskilja slåtterängssamhällen blir stor eftersom slåttern idag är så sällsynt. Därför innefattar troligen följande avsnitt vegetationstyper som har sitt ursprung i slåtterängar.

Betesmarkernas vegetation präglas till sin sammansättning starkt av vilka djur som betar. Kor anses ge upphov till de artrikaste typerna medan får (åtm. i stor mängd) verkar trivialiserande genom att de helst betar torra marker som i sin tur blir kraftigt nerbetade. Ett exempel på detta berättade en brukare på Nurra Brudskogen i södra Äppelbo socken för mig: En svagt kobetad brudsporrebevuxen sluttning blev kraftigt fårbetad ett år då en stor flock (ca 40) får gick löst på fäboden. Sedan dess hade inte brudsporrarna syns till.

En blandning av kor och getter tycks vara särskilt fördelaktigt eftersom sly och även barrplantor då hålls undan och ett vackert beteslandskap bibehålls. Även hästbete är positivt om tillräckligt med bete finns.

Av vanligare eller mer särpräglade vegetationstyper i betesmarker vill jag framhålla följande:

Den allra magraste betesmarken kan helt domineras av stagg. Ett sevärt, extremt exempel på detta är Floj i västra Älvdalens socken. Vanligast är dock att krustätel, slidstarr, nickstarr, blodrot, ängskovall, liten blåklocka och gullris ingår. Dessutom uppträder ofta odon m fl ris. Omgivningen till sådana magra fäbodar består nästan alltid av ljungtallskog.

Torra men inte lika magra marker kan utbilda partier med artfattig fårsvingel - ärenprisäng eller revfibble - ärenprisäng. En annan konstellation som är typisk för vissa fäbodar innehåller rödkämpar, gråfibbla, kattfot, fjällgröe, vårbrodd och ängsskallra.

Mindre torra och något rika marker uppvisar den artrikaste betesvegetationen varibland märks t ex vårbrodd, fårsvingel, rödkämpar, vårfingerört, ormrot, blåsuga och låsbräken.

Friskare eller fuktigare marker präglas av gräs/halvgräs och är oftast triviala varför de utelämnas här.

NÅGRA FÄBODAR SOM ÄR EXTRA VÄL VÄRDA ETT BESÖK

Ett fäbodbesök brukar kunna tillfredställa de flesta önskemål alltifrån den som bara vill fika och njuta av utsikten, kanske köpa ost eller smör och se på kor och getter, till den som vill krypa runt på alla fyra och räkna låsbräken eller fältgentiana. Här följer några tips på fäbodar som är väl värda ett besök ur fr a botanisk synpunkt:

Lisselåvallen öster om Särna är en hårt ko- get- fårbetad mager men ändå ganska artrik vall varifrån höstlåsbräken uppgivits. Vyn är vacker med en bred snabbt strömmande bäck som nerströms omges av betade fuktängar och källor.

Brindberg norr om Åsen samt Sovaldberg och Hållberg norr om Evertsberg uppvisar dels hänförande utsikter, dels de finaste exemplen på artrik slätterängsvegetation. Uppbyggnaden är traditionell med en kringgårdslad vall och skogsbeta.

Vålbrändan i Transtrands socken saknar vägförbindelse även om en nybyggd skogsbilväg tar en ganska nära. Artfattig fjällrandsflora och vackert läge.

Mattsåsen i Lima socken är torr och artfattig frånsett smärre partier med t ex blåsuga. Vacker vy och god hävd. Vid avtagsvägen från skogsbilvägen står den omnämnda vackra ormgranen.

Kvillsälen i Malungs socken norr om samhället är en typisk stor malungsfäbod med spridd och omfångsrik bebyggelse, fina fägator, slätterängar med t ex *Trollius* samt varierade betesmarker.

Bastberget söder om Mockfjärd i Gagnefs socken samt Ljusbodarna i västra delen av Leksands socken är två stora fäbodars vars flora är artrik med sydliga inslag som annars saknas på fäbodarna.

Nysjöns fäbodars i norra Svärdsjö socken är vackert belägna med en välbetsd vall. Mager staggdominerad vegetation präglad av getbete gör ett säreget intryck.

LITTERATUR

Almqvist, E. 1949: Dalarnes Flora. Med tillägg -60 och -70.

Hansen, K. & Jansson, J. 1982: Fäbodbruket - hotad näring. Länsstyrelsen i Jämtlands län. Serie A. Nr 3.

Montelius, S. 1977: Fäbodväsendet i övre Dalarna.

Sjörs, H. 1954: Slätterängar i Grangärde finmark. Acta Phytogeographica Suecica nr 34.